

La letteratura neogreca del XX secolo

Un caso europeo

a cura di

Francesca Zaccone, Paschalis Efthymiou, Christos Bintoudis

Collana Materiali e documenti 67

La letteratura neogreca del XX secolo

Un caso europeo

Atti del convegno internazionale di Studi neogreci
in onore di Paola Maria Minucci

Roma, 21-23 novembre 2018

a cura di

Francesca Zaccone, Paschalis Efthymiou, Christos Bintoudis

SAPIENZA
UNIVERSITÀ EDITRICE

2020

Quest'opera è pubblicata con il contributo
del Ministero dell'Istruzione e della Cultura di Cipro

Copyright © 2020

Sapienza Università Editrice

Piazzale Aldo Moro 5 – 00185 Roma

www.editricesapienza.it

editrice.sapienza@uniroma1.it

Iscrizione Registro Operatori Comunicazione n. 11420

ISBN 978-88-9377-170-2

DOI 10.13133/9788893771702

Pubblicato a dicembre 2020

Quest'opera è distribuita
con licenza Creative Commons 3.0 IT
diffusa in modalità *open access*.

Impaginazione/layout a cura di: Francesca Zaccone

In copertina: Alfonso Gatto, *La barca incantata* (1974).

Indice

Per cavallo di battaglia la poesia. Un capitolo del Novecento neogreco in Italia <i>Christos Bintoudis</i>	1
Poesia, traduzione, insegnamento: le pietre miliari di un percorso <i>Paola Maria Minucci</i>	13
1. Un funambolo della perifericità. La poesia di Kavafis fra due secoli <i>Biancamaria Frabotta</i>	23
2. «σχόλια, κείμενα, τεχνολογία». Ο Καβάφης αναγνώστης ευρωπαϊκών περιοδικών στα χρόνια της νεότητός του. Η διαμόρφωση του ποιητικού και κριτικού του λόγου <i>Σταματία Λαουμτζή</i>	37
3. Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος ανάμεσα στον Παλαμά και στον Καβάφη <i>Παντελής Βουτουρής</i>	53
4. Per un'antropologia linguistico-culturale in Kavafis <i>Cristiano Luciani</i>	63
5. «Σολωμού συντριβή και δέος»: Όψεις της γενεαλογίας του Οδυσσέα Ελύτη <i>Χριστίνα Ντοννιά</i>	75
6. Οδυσσέας Ελύτης και Dante <i>Ευριπίδης Γαραντούδης</i>	89

7. Το Έμπιστο Φως 103
Ιουλίτα Ηλιοπούλου
8. L'imperatore e il poeta. Appunti di lettura su *Morte e resurrezione di Costantino Paleologo* 113
Massimo Cazzulo
9. *Il verbo oscuro* di Elitis. Poesia della fine o fine della poesia? 127
Andrea Mecacci
10. Poesia (greca) contro la globalatinizzazione: Elitis e l'appropriazione della Grecia di Heidegger 135
Álvaro García Marín
11. L'innocenza oltre la memoria: la sfida lessicale e poetica di Odisseas Elitis 145
Enrico Cerroni
12. Οδυσσέας Ελύτης - Το δακτυλικό αποτύπωμα της Ελλάδας μέσα από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και το υπερρεαλιστικό κίνημα 155
Νάντια Στυλιανού
13. Il *Filottete* di Ghianis Ritsos. Una scelta di libertà 167
Gennaro D'Ipollito
14. Dalle ultime raccolte poetiche di Ghianis Ritsos: *Άσπρες κηλίδες* πάνω στο άσπρο 179
Μαρία Caracausi
15. Άγγελος Σικελιανός και Paul Claudel. Μια συγκριτολογική προσέγγιση. (Ο Πρόλογος στη ζωή, οι Πέντε Μεγάλες Ωδές, Η ποιητική τέχνη) 191
Άννα-Μαρίνα Κατσιγιάννη
16. Δαντικές απηχήσεις στο *Παγκόσμιον Άσμα* του Χριστόδουλου Γαλατόπουλου 205
Μιχάλης Πιερής
17. Da una lingua all'altra. Il caso di Nikos Engonópulos 217
Ines Di Salvo

18. Un trauma alla fine del secolo. Osservazioni sulle prime raccolte poetiche di Vassilis Amanatidis
Christos Bintoudis 219
19. La potenza del naturalismo zolaiano nella prosa neogreca
Athina Georganta 233
20. Iàkovos Zaraftis e le fiabe del Dodecaneso. Tra oralità e letterarietà
Tommaso Braccini 243
21. Απηχήσεις του πρώιμου Ντ' Αννούντσιο στη νεοελληνική πεζογραφία
Αγγέλα Καστρινάκη 253
22. Romanzo familiare generazionale (1930-60): intersezioni europee. I casi di G. Theotokàs, Th. Petsalis e T. Athanassiadis
Mairi Mike 265
23. La leggerezza και ο Ουμανισμός. Η περίπτωση του Γιώργου Ιωάννου
Fatima Eloeva 279
24. Elogio della *Polikatikìa*
Maurizio De Rosa 291
25. Γυναίκες πεζογράφοι της δεκαετίας του '60: υπαρκτισμός και ελευθερία
Πασχάλης Ευθυμίου 301
26. Μεταβατική ηγεμονική αρρενωπότητα στον Σιούλα τον ταμπάκο του Δ. Χατζή
Francesca Zaccone 315
27. Narrativa di confine. Il caso dell'epirota Sotiris Dimitriu
Francesco Scalora 325
28. Il fascino discreto dei margini: riflessi della società greca nella letteratura e nella musica fra le due guerre
Gaia Zaccagni 337

29. La letteratura neogreca e le sue interazioni con musica e documentario. Approcci traduttivi alla letteratura 'da guardare' e 'da ascoltare' 351
Jacopo Mosesso
30. Atene nella letteratura di viaggio del primo Novecento 361
Massimo Blanco
31. «Come leoni in pietra sul limine della notte». La Makrònissos dei letterati 369
Debora Cacciafeda
32. Μια πρώτη προσέγγιση των εκδόσεων Γλάρος στα χρόνια της Κατοχής. Οι επιλογές στη νεοελληνική λογοτεχνία 381
Αλέξης Πολίτης
33. «Τα χάρτινα στήθη των στίχων» στηρίζουν *Το κιβώτιο* 397
Λίζυ Τσιριμώκου
34. Ο διάλογος του Αργύρη Χιόνη με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία: μια παραδειγματική προσέγγιση 409
Κατερίνα Κωστίου
35. Η παρουσία και η πρόσληψη του καζαντζακικού έργου στη Βουλγαρία 421
Ζντράβκα Μιχάιλοβα
36. Μια τριάδα ελλήνων λογοτεχνών στη Ρουμανία του 20ού αιώνα: Αντώνης Μυστακίδης Μεσεβρινός (1908-1989), Μενέλαος Λουντέμης (1912-1977), Θεόδωρος Περίδης (1908-1968) 431
Elena Lazăr
37. La letteratura neogreca tra gli ellenofoni del Salento: le traduzioni da opere di Gheòrghios Drossinis 439
Francesco G. Giannachi
38. Μεταφράζοντας τη μεταγλωσσικότητα στη λογοτεχνία της μετανάστευσης: Θανάσης Βαλτινός και Σωτήρης Δημητρίου 453
Karen Van Dyck

39. Ghiorgos Seferis traduttore di testi filosofici antichi. Aspetti estetico-linguistici ed echi letterari nell'opera del poeta <i>Faber Fabbris</i>	467
40. Lingua e letteratura neogreca nel xx secolo: un caso italiano nel contesto europeo <i>Caterina Carpinato</i>	481
41. Il neogreco di fronte all'invasione dell'onomaturgia europea su base archeogreca <i>Salvatore Nicosia</i>	501
Contributors and Abstracts	521

26. Μεταβατική ηγεμονική αρρενωπότητα στον Σιούλα τον ταμπάκο του Δ. Χατζή

Francesca Zaccone

Η συλλογή διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης* παρουσιάστηκε συχνά από την κριτική ως ένα από τα καλύτερα έργα του Δημήτρη Χατζή, ενώ το διήγημα *Σιούλας ο ταμπάκος* ως ένα από τα πιο αξιόλογα διηγήματα που περιέχονται σε αυτή τη συλλογή. Από το κείμενο επανειλημμένα σχολιάστηκε το οξύ κοινωνιολογικό βλέμμα και ο ρεαλισμός με τον οποίο περιγράφεται, μέσα από την ιστορία του Σιούλα, ολόκληρη η κοινότητα των ταμπάκηδων, καθώς και οι αλλαγές που αυτή υπέστη¹. Οι σπουδές φύλου μπορούν να εμπλουτίσουν την κοινωνιολογική ανάλυση αυτού του διηγήματος, αναδεικνύοντας μία ακόμη πτυχή του. Για αυτόν τον σκοπό, θεωρώ ιδιαίτερα χρήσιμη τη συνδυαστική χρήση της κατηγορίας της ομοκοινωνικότητας, όπως αυτή διαμορφώθηκε από την Eve Kosofsky Sedgwick (1985) στη λογοτεχνία, και της εξατομικευμένης αρρενωπότητας, όπως ορίστηκε από την R.W. Connell στο πεδίο της κοινωνιολογίας.

Και τα δύο εργαλεία που προτείνω έχουν εφαρμοστεί ελάχιστα μέχρι σήμερα στη νεοελληνική λογοτεχνία παρά την εξαιρετική χρησιμότητά τους².

Στο *Between Men. English Literature and Male Homosocial Desire*, ένα από τα ιδρυτικά κείμενα της queer θεωρίας, η Eve Kosofsky Sedgwick ερευνά την αγγλική λογοτεχνία της περιόδου 1750-1850 όπου και εντοπίζει την επανάληψη ενός σχεσιακού σχήματος δύο ανδρών μέσω μιας γυναίκας. Η Kosofsky Sedgwick, για να το ορίσει, υιοθετεί έναν όρο που δανείζεται από τις κοινωνικές επιστή-

¹ Βλ. ενδεικτικά Σαχίνης: 1979, 134· Παγανός: 1989, 182· Vitti: 2016, 383· Τζιόβας: 2017, 469-480.

² Βλ. ενδεικτικά Πάγκαλος: 2005 και Παπανικολάου: 2010.

μες, την 'ομοκοινωνικότητα', που συνήθως χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ένα είδος δεσμών μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου, που δεν προϋποθέτουν συγγένεια ή συναισθηματικές σχέσεις, και όπου συχνά περισσεύει η ομοφοβία, ο φόβος και το μίσος για την ομοφυλοφιλία· σε όλα τα παραπάνω προσθέτει τον όρο 'επιθυμία', για να υπογραμμίσει τον τρόπο με τον οποίο οι δομές ομοκοινωνικού χαρακτήρα επιτελούν μια διπλή λειτουργία: από τη μία τον εξορκισμό της ομοφυλοφιλικής επιθυμίας, η οποία ικανοποιείται μέσα από ένα σύνολο μη σεξουαλικών δραστηριοτήτων, και από την άλλη τη διατήρηση ή τη δημιουργία μιας συγκεκριμένης πολιτικής δύναμης. Παράλληλα, βασιζόμενη στις απόψεις της Gayle Rubin, που με τη σειρά τους προέρχονται από τον Levi-Strauss, υποστηρίζει πως ο λογοτεχνικός ρόλος της γυναίκας, που φαίνεται να εκπροσωπεί το αντικείμενο του πόθου, στην πραγματικότητα κρύβει την αληθινή του λειτουργία, δηλαδή του διαμεσολαβητή στη σχέση της λανθάνουσας επιθυμίας μεταξύ των ανδρών.

Στην κλασική για τις σπουδές αρρενωπότητας μελέτη *Masculinities*, η Connell απαριθμεί τις κατηγορίες αρρενωπότητας, ξεκινώντας από μια προσέγγιση του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής. Πιο συγκεκριμένα, η Connell υποστηρίζει ότι οι αρρενωπότητες είναι πρακτικές που παρουσιάζονται μέσα από σχέσεις φύλου· ότι είναι ιστορικές και όχι καθολικές· και ότι η κατασκευή και η αποδόμησή τους είναι μια διαδικασία πολιτική που επηρεάζει την ισορροπία και τα συμφέροντα της κοινωνίας και την κατεύθυνση της κοινωνικής αλλαγής. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι οι αρρενωπότητες είναι κοινωνικά οργανωμένες πάνω σε αμοιβαίες σχέσεις εξουσίας, παραγωγής και συναισθηματικής προσκόλλησης, στη βάση των οποίων μπορούν να διακριθούν σε: *ηγεμονική αρρενωπότητα* (με την γκρομισιανή έννοια) η οποία αποτελεί την ιδανική διαμόρφωση της πρακτικής του φύλου που ενσωματώνει την τρέχουσα αποδεκτή απάντηση στο ζήτημα της νομιμοποίησης της πατριαρχίας, που εγγυάται την κυρίαρχη θέση των ανδρών και την υποταγή των γυναικών· *υποταγμένη αρρενωπότητα*, που έχει εκδιωχθεί από την ηγεμονία και άρα βρίσκεται κοντά στη θηλυκότητα (ο κατεξοχήν εκπρόσωπος είναι ο ομοφυλόφιλος)· *συνένοχη αρρενωπότητα*, η οποία ενσαρκώνεται από την πλειοψηφία των ανδρών που επωφελούνται από τα μερίσματα της ηγεμονικής αρρενωπότητας, αποφεύγοντας να αντιταχθούν στο σύνολο του συστήματος, μολοντί συνειδητοποιούν πως η ηγεμονική αρρενω-

πότητα αποτελεί ένα ιδανικό το οποίο στην πραγματικότητα όμως ενσαρκώνεται από πολύ λίγα άτομα· και, τέλος, περιθωριακή αρρενωπότητα, όπου η διασταύρωση με άλλες κατηγορίες όπως η φυλή και η τάξη καθορίζει τη συμμετοχή ενός άνδρα σε μια μη κυρίαρχη κοινωνική ομάδα.

Προς μια νέα ομοκοινωνικότητα

Από την αρχή του διηγήματος *Ο Σιούλας ο ταμπάκος*, ο πρωταγωνιστής αναγνωρίζεται ως ένας άνδρας που ανήκει σε μία κοινωνική ομάδα, η οποία, στο εσωτερικό του μικρόκοσμού της, αντιπροσωπεύει την κυρίαρχη τάξη: πρόκειται για τη συντεχνία των ταμπάκηδων, η οποία χαιρεί εξουσίας και κύρους μέσα στην πόλη («Οι ταμπάκοι παινεύονταν πως ήταν από τους παλιότερους κατοίκους αυτής της πόλης και πως ήταν όλοι τους αρχόντοι “καστρινοί”»: Χατζής: 1999, 8), χάρη στην οικονομική ισχύ, η οποία προέρχεται από το επάγγελμα της βυρσοδεψίας. Οι ταμπάκηδες δεν μοιράζονται μόνο την τέχνη αλλά και την καταγωγή, της οποίας οι ρίζες χάνονται στην ιστορία της πόλης· ουσιαστικά αποτελούν ένα είδος ευγένειας αίματος, η οποία είναι επιφορτισμένη με το καθήκον της διατήρησης του αληθινού χαρακτήρα του τόπου. Η συνοχή της κοινότητας αντικατοπτρίζεται από τη μαρμάρινη και γεμάτη θέληση αρρενωπότητα («Άντρες σκληροί και περήφανοι, σπάνια μιλούσανε για δουλειές και συμφέροντα»: Χατζής: 1999, 9), η οποία θεμελιώνεται στον πολιτικό ριζοσπαστισμό και σε μια σιωπηρή κατανόηση που δεν έχει ανάγκη από εξηγήσεις και διευκρινίσεις, γιατί βασίζεται στην ομοφωνία («Πολιτική δε μιλούσανε – δεν είχανε με ποιον να τσακωθούνε, γιατί ’ταν όλοι τους σφόδρα βενιζελικοί. [...] Αυτάρκεια. Ηθική. Κοινωνική. Πολιτική.»: Χατζής: 1999, 9). Πρόκειται για μια κοινότητα εξαιρετικά συνεκτική και κλειστή προς τον έξω κόσμο (δε δημιουργούνται νέοι ταμπάκηδες, ούτε κανείς από τους παλιούς αλλάζει τέχνη· επίσης οι ταμπάκηδες δεν διατηρούν σχέσεις με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες της πόλης, τις οποίες περιφρονούν), ενωμένη με έναν βαθύ δεσμό που παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά της ομοκοινωνικότητας, όπως την περιγράφει η Eve Kosofsky Sedgwick (1985): είναι ένα περιβάλλον αποκλειστικά ανδρικό, που χαρακτηρίζεται από ισχυρούς δεσμούς που δεν περιλαμβάνουν την ομοφυλοφιλία.

Μία από τις θεμελιώδεις δραστηριότητες για την ταυτότητα των ταμπάκηδων είναι το κυνήγι, ένα πεδίο στο οποίο εκδηλώνεται κατεξοχήν η διπλή λειτουργία του δημόσιου στίβου, όπου οι αρρενωπότητες επιβεβαιώνονται και επικυρώνονται από την αμοιβαία αναγνώριση της δύναμης και της ικανότητας για βία, και που, ταυτόχρονα, μαζί με τη χειρωνακτική εργασία, αποτελεί ευκαιρία έκφρασης των εντάσεων μέσα από την εγγύτητα των σωμάτων στις φυσικές ομαδικές δραστηριότητες. Η κοινότητα των ταμπάκηδων χαρακτηρίζεται επίσης από απόλυτη πίστη («Και κανένας δεν ξέκοβε, δεν έφευγε να πιάσει άλλη δουλειά, τέτοια προδοσιά δεν την έκανε»: Χατζής: 1999, 12) και από έναν έντονο διαχωρισμό μεταξύ των φύλων, από τον οποίο προκύπτει μια αυστηρή κατηγοριοποίηση των σεξουαλικών ρόλων. Εάν η ομοερωτική/ομοκοινωνική επιθυμία μετουσιώνεται στις συλλογικές δραστηριότητες της εργασίας και του κυνηγιού, η σεξουαλική πράξη με τις συζύγους, που διόλου τυχαία συγκρίνεται με το κυνήγι, είναι σαφώς αφιερωμένη στην αναπαραγωγή («Η Σιούλαινα, σαν κουνέλα, κάθε χρόνο γεννούσε καινούριο Σιουλόπουλο.»: Χατζής: 1999, 12).

Ωστόσο, αυτή η τέλεια ομοκοινωνική ισορροπία μέσα στα πλαίσια των ταμπάκηδων θα διαταραχτεί από μια οικονομική κρίση, ενώ τα βυρσοδεψεία θα αρχίσουν να αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες. Η τιμή και η υπερηφάνεια των ταμπάκηδων τούς εμποδίζουν να παραδεχτούν το πρόβλημα, κι έτσι θα συνεχίσουν να ζουν όπως πριν σαν να μην έχει συμβεί τίποτα. Αυτός ακριβώς ο απόλυτος διαχωρισμός των φύλων είναι που τους το επιτρέπει, καθώς η ανδρική και η γυναικεία σφαίρα είναι τόσο διαχωρισμένες και ανεξάρτητες η μία από την άλλη, ώστε κάθε επικοινωνία μεταξύ τους είναι περιττή: υπεύθυνες για την προμήθεια των τροφίμων είναι οι γυναίκες, και έτσι οι άντρες μπορούν να προσποιούνται για λίγο ότι δεν καταλαβαίνουν τι συμβαίνει:

Και το ξέραν όλοι πως οι γυναίκες τους διακονούνται η μια με την άλλη, μοιράζονται αυτές το φαρμάκι και το πίνουνε μοναχές τους, δίχως να τους λένε τίποτα μήτε παραέξω να λένε, αν τύχει κι έχουν δικούς τους (Χατζής: 1999, 15).

Έτσι, δημιουργείται μία κατάσταση έντονης έντασης μεταξύ των γυναικών και των ανδρών, ενώ σύντομα η κρίση θα διαταράξει ακόμη και την ίδια την οικογένεια του Σιούλα: φτάνει η στιγμή που

δεν μπορεί πια να προσποιείται ούτε μέσα στο σπίτι του. Έτσι όταν ο Σιούλας έρχεται αντιμέτωπος με την πείνα των παιδιών του, αντιδρά, κατηγορώντας τη σύζυγό του πως τα έχει αφήσει με άδειο στομάχι και προσποιείται πως αγνοεί ότι ο λόγος για τον οποίο δεν υπάρχει φαγητό στο σπίτι είναι τα προβλήματα που αντιμετωπίζει στη δουλειά. Τα δάκρυα της γυναίκας του θα φέρουν στην επιφάνεια την κρίση που υπέβασκε και που ζητούσε μια αφορμή για να ξεσπάσει. Είναι η πρώτη ουσιαστική και πραγματική ανθρωπινή επαφή που ο Σιούλας έχει με τη σύζυγό του («Ένας κόμπος ανέβαινε και ξαναέβαινε στο λαιμό του. Είκοσι χρόνια μαζί της, πρώτη φορά στοχαζότανε τώρα γι' αυτήν»: Χατζής: 1999, 16), η οποία θα διαλύσει την ήδη επισφαλή ισορροπία· είναι η πρώτη φορά που κάτι, μέσα σε αυτήν την τέλεια μικρογραφία της κοινωνίας των ταμπάκηδων, δηλαδή στην οικογένεια του Σιούλα, δημιουργεί ένα ρήγμα στον τοίχο που διαχωρίζει την ανδρική από τη γυναικεία σφαίρα, και που μέσα από αυτό θα προχωρήσει. Συνεπώς, αυτή είναι η πρώτη 'μόλυνση' –η επαφή με την Άλλη για πρώτη φορά μετά από μία ολόκληρη ομοκοινωνική ύπαρξη– που θα επιτρέψει στην κρίση να εκφραστεί και να λειτουργήσει ως έναυσμα για την έκρηξη της έντασης που συσσωρεύονταν εξαιτίας της σταδιακής επιδείνωσης της γενικότερης οικονομικής κατάστασης.

Το πρώτο αυτό άνοιγμα θα ακολουθήσουν και άλλα, το καθένα από τα οποία θα οδηγήσουν τον Σιούλα σε μια πραγματική αλλαγή. Συγκλονισμένος από το αίσθημα ότι κατηγορήσε άδικα τη σύζυγό του, ο Σιούλας πάει το όπλο του σε έναν τσιγγάνο για να το πουλήσει. Με αυτή την κίνηση δεν διαπράττει μόνο μια προδοσία απέναντι στη συντεχνία του (εμπλέκεται σε μια εμπορική συναλλαγή και προσπαθεί να απελευθερωθεί, για ένα χρηματικό αντίτιμο, από το αντικείμενο που αναπαριστά την ταυτότητά του ως ταμπάκου και με το οποίο εκφράζεται ο δεσμός της ομοκοινωνικότητας με τους άλλους άνδρες της κοινότητάς του), αλλά για πρώτη φορά μικραίνει, χάρη σε μια άμεση επαφή με τη σύζυγο (το άτομο δηλαδή στο οποίο, μέχρι εκείνη τη στιγμή, δεν είχε απευθύνει ούτε μία κουβέντα) το χάσμα που χωρίζει την 'κάστα' των ταμπάκων από μια περιθωριοποιημένη κοινωνική ομάδα. Με όρους φύλου, ο χαρακτήρας του τσιγγάνου αντιπροσωπεύει ένα παράδειγμα αυτού που η Connell (2005²: 80) ορίζει ως 'marginalized masculinity', δηλαδή ενός ατόμου που, παρά το ότι είναι άντρας, για φυλετικούς λόγους βρίσκεται αποκλεισμένο από το σύστημα της ηγεμονικής

αρρενωπότητας (την οποία ενσαρκώνει ο Σιούλας), σε μια αντίπαλη θέση που επιβεβαιώνει, μέσω της αντίθεσης, την ηγεμονική κυριαρχία. Εν ολίγοις είναι ο 'Έτερος' άνδρας. Δεδομένου ότι ο τσιγγάνος ζει στο περιθώριο, δεν υπόκειται στους ίδιους κανόνες του φύλου που χαρακτηρίζουν τις επαφές μεταξύ των ταμπάκηδων και συγκεκριμένα εκφράζει ελεύθερα τα συναισθήματά του, σπάζοντας τη σιωπή που επιβάλλει ο κώδικας τιμής των ταμπάκηδων:

- Όχι, Σιούλα... Μη το δώσεις, αδερφέ μου.
- Δεν το παίρνεις δηλαδή;
- Εγώ το παίρνω και το παραπαίρνω... [...]
- Δεν τ' αφήνεις αυτά τα γύφτικα τα παζάρια; Πόσα δίνεις;
- Ξέρω, είτε ήρεμα, ήταν μαθημένος να τον λένε γύφτο - δεν τον πείραζε. Ξέρω, Σιούλα, που δεν θα πάρεις άλλο... Στενοχώριες, αναδουλιές, τα παιδιά... Μα μη το δώσεις, αδερφέ μου, το δίκαννο, δεν το ξαναπαίρνεις ύστερα [...].
- Ξέρω... Ήρθανε κι άλλοι ταμπάκοι, πολλοί, κακό πράμα. Όποιος το 'χε ένα μονάχο, εγώ δεν το πήρα... Χρόνια τρώω το ψωμί σας [...]. Δώσ' το σ' άλλον. Δεν τα μολεύω τα χέρια μου... (Χατζής: 1999, 16-17).

Ο Σιούλας αρχικά αισθάνεται ντροπή, αλλά αποφασίζει να μην πουλήσει το τουφέκι του και δέχεται το δάνειο που του προσφέρει ο τσιγγάνος, εντυπωσιασμένος από τη χειρονομία του. Στο φρούριο του Σιούλα δημιουργείται έτσι μια δεύτερη ρωγμή· αν μέσω της πρώτης ρωγμής, αυτής που προκλήθηκε από το επεισόδιο με τη σύζυγό του, διείδυσαν οι τύψεις για την αδικία που διαπράχθηκε, μέσω αυτής της δεύτερης ρωγμής ανοίγει ένας δρόμος για ένα αίσθημα πολύ πιο ευχάριστο:

Το πήρε. Το πήρε και δεν ένιωθε καμιά ντροπή. Το κράταγε μέσα στη χούφτα του και μια γλύκα περνούσε σ' όλη του την ψυχή, ως το κορμί του την ένιωθε, σα μια ζέστα. Όχι που θα το πήγαινε σπίτι. Πιο πολύ γι' αυτή τη γνωριμιά των ανθρώπων -πρώτη φορά στη ζωή του, τη γνωριμιά των φουκαράδων, που 'πε κι ο γύφτος, πρώτη γνωριμιά του εαυτού του- δεν είσαι άδικος, εσύ Σιούλα... (Χατζής: 1999, 17).

Στην ομοκοινωνική ζωή του Σιούλα, στην οποία άνδρες και γυναίκες ζουν σε ξεχωριστούς κόσμους, από τους οποίους παρέχουν τα αναγκαία για την επιβίωση της κοινότητας, η αφορμή για την απροσδόκητη επαφή με τη σύζυγο δεν προέρχεται από ένα ανθρώ-

πινο πλησίασμα μεταξύ τους, μήτε από αμοιβαία κατανόηση, που δεν συμβαίνει ποτέ. Προέρχεται από ένα αίσθημα ταπείνωσης που νιώθει ο Σιούλας μπροστά στην αδυναμία του να εκπληρώσει σωστά τις ευθύνες του. Αντίθετα, η επαφή του με τον τσιγγάνο –έναν άνδρα του περιθωρίου, πάντοτε όμως άνδρα– αποτελεί την ευκαιρία για να πλησιάσει έναν άλλο άνθρωπο και να αποκομίσει μια εμπειρία θετική, συγκινησιακή και συναισθηματική: τη διάχυτη γλυκύτητα που πηγάζει από τη συμπόνια. Η χειρονομία του Σιούλα σηματοδοτεί την κρίσιμη στιγμή κατά την οποία συνειδητοποιεί πως η ηγεμονική θέση του δεν επιβάλλει απαραίτητα την απομόνωση, αλλά του επιτρέπει να ανοιχτεί στον περιθωριοποιημένο και να δεχτεί την προσφορά, επειδή η απόκτηση αυτού που του προσφέρει αποτελεί έναν εμπλουτισμό και δεν θέτει σε κίνδυνο την ουσία της κοινωνικής τάξης του.

Το δεύτερο άνοιγμα πραγματοποιείται αμέσως μετά, όταν ο Σιούλας, επιστρέφοντας στο σπίτι, μπαίνει σε μία ταβέρνα, που δεν έχει επισκεφτεί ποτέ, και διηγείται στον ταβερνιάρη τις δυσκολίες του και τη συνάντησή του με τον τσιγγάνο. Εάν η πρώτη 'μόλυνση' προέρχεται από έναν άνθρωπο, η δεύτερη πηγάζει από έναν χώρο: την ταβέρνα, τον κατεξοχήν χώρο της ανδρικής συνάθροισης, αλλά μιας διαφορετικής αρρενωπότητας σε σχέση με εκείνη που μέχρι τότε καταλάμβανε απόλυτα την ύπαρξή του. Πρόκειται για έναν χώρο μέσα στον οποίο πραγματοποιούνται διαφορετικές επαφές, από διάφορες κοινωνικές τάξεις, υπερβολικές, απειλητικές, ανώνυμες, οικείες· είναι ένας ο χώρος όπου μέσα από τους κώδικες συμβίωσης ανδρικές σχέσεις και ιεραρχίες υπόκεινται σε διαπραγμάτευση και καθορίζονται (Papataxiarchis: 1991). Ακόμη και ο ταβερνιάρης τού δείχνει αλληλεγγύη, και για ακόμη μία φορά ο Σιούλας συγκινείται κι έτσι αντιδρά με μια χειρονομία που στην Ελλάδα και σε χώρους συμβίωσης εκφράζει ανδρική φιλικότητα: «Ένωθε μέσα του κείνη την ώρα σαν ένα ξεχείλισμα και τίποτα άλλο δεν ήθελε παρά να σηκωθεί και να τους κεράσει όλους εκεί μέσα, τους βλάχους, τους γύφτους, τους χωριάτες, τους φουκαράδες, όλους.» (Χατζής: 1999, 18). Αν ο τσιγγάνος ήταν ο φορέας μιας περιθωριοποιημένης αρρενωπότητας, ο ταβερνιάρης αντιπροσωπεύει, σε σχέση με τον Σιούλα, τη συνένοχη αρρενωπότητα, την απόδειξη ότι η ηγεμονία του μπορεί να βασιστεί στην αλληλεγγύη και την υποστήριξη των ανδρών που δεν ενσαρκώνουν την ηγεμονική αρρενωπότητα, αλλά αποτελούν την οπισθοφυλακή της.

Έτσι, ο Σιούλας ανοίγεται σε έναν νέο κόσμο, που χαρακτηρίζεται από καινούρια αισθήματα και καινούριες σχέσεις. Και μολονότι αυτό το άνοιγμα προήλθε από τη σύγκρουση με τη σύζυγο, πρόκειται πάντα για έναν κόσμο σχέσεων μεταξύ ομόφυλων που αφήνει ανέγγιχτο τον διαχωρισμό των φύλων και τη σχέση του ζευγαριού:

Ντρεπότανε να πάει μονάχος του. Κι ούτε πήγε ως αργά τη νύχτα, όταν σιγουρεύτηκε πια πως εκείνη πλάγιασε και κοιμήθηκε. Έπεσε δίπλα της στο στρώμα, ούτε κείνη μίλησε, ούτε αυτός, ούτε σάλεψαν (Χατζής: 1999, 18).

Η αλλαγή, αντίθετα, έχει επίδραση στο ηθικό του σύστημα και του επιτρέπει να γίνει ο πρώτος ταμπάκης που πουλάει το κυνήγι του στην αγορά, μια αλλαγή στην οποία θα παρασύρει όλη τη συντεχνία:

Έτσι πήγε κάποτε ο πρώτος ταμπάκος, στάθηκε στο παζάρι και πούλησε το κυνήγι του – ύστερα πήγανε κι άλλοι. Πίσω του εκείνη τη μέρα οι σάλπιγγες των νέων καιρών γκρέμιζαν από θεμέλια τα τείχη της ταμπάκικης Ιεριχώς μέσα σε πανδαιμόνιο απ' ουρλιαχτά μηχανών (Χατζής: 1999, 20).

Η πορεία του Σιούλα αντιπροσωπεύει σίγουρα, όπως τονίζεται στον επίλογο και όπως έχει ευρέως παρατηρηθεί από την κριτική, το πέρασμα από μια απαρχαιωμένη οικονομία, που παραπέμπει σε μια άκαμπτη κοινωνική δομή η οποία διαίρειται σε 'κάστες', σε μια νέα οικονομία, η οποία κινείται στην κατεύθυνση της καπιταλιστικής νεωτερικότητας που βασίζεται σε κοινωνικές σχέσεις εντελώς διαφορετικού τύπου. Ωστόσο, μέσα από το πρίσμα των σπουδών φύλου, η πορεία του Σιούλα μπορεί επίσης να ερμηνευτεί ως περιγραφή της προσωπικής ωρίμανσης της ηγεμονικής αρρενωπότητας του πρωταγωνιστή, η οποία από τη συμμετοχή στην τέλεια ομοκοινωνικότητα, στις άκαμπτες σχέσεις που βασίζονται στον διαχωρισμό φύλου και στην αυστηρή ιεράρχηση των κατώτερων και περιθωριοποιημένων αρρενωποτήτων, κάνει το άνοιγμα προς μια ευρύτερη ελαστικότητα, η οποία περιλαμβάνει αλληλεπιδράσεις ακόμη και με άνδρες που μέχρι τότε έμεναν σε απόσταση, καθώς και προς μια συμπεριφορά απέναντί τους που διακρίνεται από μια συναισθηματική επαφή: ένας νέος τρόπος βίωσης της ομοκοινωνικής επιθυμίας. Αυτή η ικανότητα προσαρμογής μπροστά

στις δυσκολίες μπορεί να αποτελέσει, στο μέλλον, το εργαλείο που θα του επιτρέψει να παραμείνει σε μια νέα, διαφορετική ηγεμονική θέση. Η γυναίκα θα σταθεί η γέφυρα ανάμεσα στην απόρριψη της 'παλαιάς' αρρενωπότητας και στην απόκτηση μιας 'καινούριας', χωρίς αυτό, ωστόσο, να έχει κάποιον θετικό αντίκτυπο σε αυτήν. Έτσι, ακόμη και στην ιστορία του Σιούλα, αναδημιουργείται η δυναμική σύμφωνα με την οποία η γυναίκα συνιστά εργαλείο, εμπόρευμα ή μέσο συναλλαγής, ένα κανάλι μιας σχέσης στην οποία ο πραγματικός σύντροφος είναι ένας άλλος άνδρας.

Βιβλιογραφία

- Καστροινάκη Αγγέλα (1998), *Ο Σιούλας και ο Γύφτος: στοιχεία για μια γενεαλογία*, "η λέξη", 144, σσ. 184-189.
- Παγανός Γιώργος (1989), *Δημήτρης Χατζής, στο Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67, τόμος Η'*, Σοκόλης, Αθήνα, σσ. 172-189.
- Πάγκαλος Γιάννης (2005), *Αρρενωπότητα και Bildungsroman: ένα παράδειγμα συγκριτικής ανάλυσης (Johann Wolfgang Goethe Wilhelm Meisters Lehrjahre και Στρατής Τσίρκας Ακυβέρνητες Πολιτείες)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παπανικολάου Δημήτρης (2010), "Αφεντικό, άνθρωπο δεν αγάπησα σαν κι εσένα": *Ο Αλέξης Ζορμπάς και η ποιητική της ομοκοινωνικότητας*, στο Σ. Ν. Φιλιππίδης (επιμ.), *Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα. Πρακτικά του διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου «Νίκος Καζαντζάκης 2007: πενήντα χρόνια μετά»*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 435-475.
- Σαχίνης Απόστολος (1979), *Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη.
- Τζιόβας Δημήτρης (2017), *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας. Από την ερμηνεία στην ηθική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Χατζής Δημήτρης (1999), *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Το Ροδακίό, Αθήνα [1963].
- Connell R.W. (2005²), *Masculinities, Polity*, Cambridge.
- Giartosio Tommaso (2013), *Aria di braveria. Appunti queer sui Promesi Sposi*, "Nuovi Argomenti", 62, σσ. 149-179.
- Kosofsky Sedgwick Eve (1985), *Between Men. English Literature and Male Homosocial Desire*, Columbia University Press, New York.
- Papataxiarchis Efthimios (1991), *Friends of the Heart. Male Commensal Solidarity, Gender and Kinship in Aegean Greece*, στο P. Loizos-E. Papataxiarchis

- (eds.), *Contested Identities. Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton University Press, Princeton NJ, σσ. 156-179.
- Rubin Gayle, *The Traffic of Women: Notes Towards a Political Economy of Sex*, στο Rayna Reiter (ed.), *Towards an Anthropology of Women*, Monthly Review Press, New York, σσ. 157-210.
- Vitti, Mario (2016), *Storia della letteratura neogreca*, Cafoscarina, Venezia.

COLLANA MATERIALI E DOCUMENTI

Per informazioni sui precedenti volumi in collana, consultare il sito:
www.editricesapienza.it

60. CNDSS 2019
Atti della IV Conferenza Nazionale delle Dottorande e dei Dottorandi
in Scienze Sociali
*a cura di Giovanni Brancato, Gabriella D'Ambrosio, Erika De Marchis,
Raffaella Gallo, Melissa Stolfi, Marta Tedesco*
61. INDUSTRIA, ITALIA
Ce la faremo se saremo intraprendenti
a cura di Riccardo Gallo
62. Sistema bibliotecario Sapienza 2012-2020
a cura di Giovanni Solimine ed Ezio Tarantino
63. «Scrivere le cose d'Italia»
Storici e storie d'Italia tra umanesimo e controriforma
Elena Valeri
64. Lezioni di radiologia pediatrica
Mario Roggini
65. Il fascino dei minerali
Un mondo di forme e colori
Claudio Gambelli
66. Scritti di Alfonso Archi sulla religione degli Ittiti
a cura di Rita Francia, Valerio Pisaniello, Giulia Torri
67. La letteratura neogreca del XX secolo
Un caso europeo
Atti del convegno internazionale di Studi neogreci
in onore di Paola Maria Minucci – Roma, 21-23 novembre 2018
a cura di Francesca Zaccone, Paschalis Eftymiou, Christos Bintoudis

L'opera raccoglie gli Atti del Convegno *La letteratura neogreca del XX secolo. Un caso europeo*, tenutosi a Roma nel 2018 e dedicato a Paola Maria Minucci che, in occasione del suo pensionamento, alunni, colleghi, amici e letterati hanno voluto omaggiare. L'incontro scientifico ha rappresentato un ringraziamento per il contributo della studiosa, insegnante e traduttrice agli studi neogreci e alla diffusione della letteratura greca del XX secolo in Italia.

Gli interventi coprono un ampio ventaglio scientifico, sia per argomenti sia per approccio metodologico: testi di studiosi di lettere greche antiche e moderne, di letteratura italiana e francese, approcci afferenti al campo della filologia, della critica letteraria e della traduzione, sia di poesia sia di prosa. Metodologie che si focalizzano sull'analisi stilistica, sullo studio comparatistico, oppure sull'inserimento dei testi letterari all'interno del loro contesto, sulla ricezione delle letteratura neogreca al di là dei confini greci, sugli studi di genere e molto altro.

Francesca Zaccone è assegnista di ricerca in Lingua e letteratura neogreca presso la Sapienza Università di Roma. I suoi interessi scientifici comprendono la letteratura e la cultura greche contemporanee, gli studi di genere e quelli postcoloniali.

Paschalis Efthymiou (Stoccarda, 1983) ha studiato Filologia greca moderna all'Università di Creta. Ha insegnato neogreco all'università, in Polonia e in Italia, dal 2010 al 2019. Dal 2020 è CEL di neogreco presso la Sapienza Università di Roma.

Christos Bintoudis (Giannitsà, 1978) insegna Lingua e letteratura neogreca presso la Sapienza Università di Roma. I suoi interessi principali includono la letteratura greca moderna, i rapporti culturali e letterari tra Grecia e Italia e la traduzione.

ISBN 978-88-9377-170-2

9 788893 771702

